

Тыныстанова А.А.

**XIX КЫЛЫМДЫН АЯГЫ XX КЫЛЫМДЫН БАШЫНДАГЫ
КЫРГЫЗДАРДЫН МАЛ ЧАРБАЧЫЛЫГЫ**

Тыныстанова А.А.

**ЖИВОТНОВОДСТВО КЫРГЫЗОВ В КОНЦЕ XIX И
В НАЧАЛЕ XX ВЕКОВ**

А.А. Tynystanova

**CATTLE BREEDING OF KYRGYZ IN THE LATE
XIX END EARLY XX CENTURIES**

УДК: 636.1 (575.2) Т-93

Бул макалада XIX кылымдын аягы XX кылымдын башындагы кыргыздардын мал чарбачылыгынын өсүп-өнүгүшү тууралуу баяндалат. Кыргыздардын көчмөн жана жарым көчмөн мал чарбачылыгы көптөгөн кылымдар бою тарыхый калыптанган башкы кесиби болуу менен бүгүнкү күнгө чейин өз орду менен келе жаткандыгы жөнүндө да айтылат.

Негизги сөздөр: кыргыздар, мал чарбачылык, көчмөндүү, жылкылар, уйлар, койлор, эт, сүт, жүн.

В данной статье рассказывается о развитии животноводства кыргызов в конце XIX и в начале XX веков. В истории кыргызов скотоводство кочевников и полукочевников с ранних времен было главной профессией и эта традиция сохранилась до сегодняшнего дня.

Ключевые слова: кыргызы, скотоводство, кочевничество, лошади, коровы, овцы, мясо, молоко, шерсть.

The article describes the development of Kyrgyz cattle breeding in the late XIXth and early XXth centuries. In the history of Kyrgyz people, cattle breeding of nomads from the earliest times was the main profession and this tradition has survived to this day.

Key words: kyrgyz, cattle, nomadic, horses, cows, sheep, meat, milk, wool.

Мал чарбачылык – бул тээ илгертен бери келе жаткан үй жаныбарларын багууга жана асырап өстүрүүгө негизделген чарбанын тиби же чарбалык уклад болуп саналат. Бизге жеткен маалыматтар боюнча мал чарбачылык мезолит-неолит доорлорунда, мындан 10-8 миң жыл мурда жаныбарларды колго үйрөтүп, багуу менен катар пайда болгондугу белгилүү. Кээ бир учурларда мал чарбачылык чарбанын үстөмдүк кылган алдыңкы түрү да, ошондой эле багыныңкы түрү да болушу мүмкүн. Мына ушуга ылайык уюлдун бир жагында көчмөндүү мал чарбачылыкты, экинчи жагында отурукташкан дыйкандар общинасындагы аз сандагы мал багуу жана өстүрүүнү көрүүгө болот. Мына бул эки уюлдун аралыгында көптөгөн өтмө типтер жайгашкандыгы белгилүү десек жаңылышпайбыз. Булардын баардыгы тигил же бул деңгээлде адамдардын жашоо шартынын ыңгайлуулугун аныктоо менен, ал өз мезгилинде бул чарбаларды типологиялаштыруусунун негизги критерийи болуп кызмат кылмакчы. Мал чарбачылыктын негизги башкы бөлүктөрү: атайын мал баккандар, алыскы жайытта багуучулар, жарым көчмөндүү жана

көчмөндүү түрлөр болуп саналат. Ал эми бул бөлүктөр негизинен алып караганда ар кандай негизде мал чарбачылык, техникалык жана жаюу ыкмаларын өркүндөтүү менен, малды колдонуунун жаңы түрлөрүнүн пайда болушу жана малдын күчүнө, мал чарбачылыкта продукция өндүрүш үчүн пайдаланууга керектөөнүн өсүшүнө, айрым адамдардын топторунун социалдык багыттарынын өзгөрүшүнө, малчылыктын жаратылыш шарттарынын ар башка райондорго таралышына жана башкаларга байланыштуу калыптанган. Негизинен байыркы мезгилде эле үй жаныбарлардын баардыгын эт үчүн багып келишкен, ал эми терилерин, сөөктөрүн, мүйүздөрүн, кылдарын өндүрүшкө чийки заттар катары пайдаланышкан.

Кийинчерээк ошол малдарды саан катары сүтгөрүн пайдалануу келип чыккан. Бул ыкма б.з.ч. 4-3-миң жылдыктан тартып уйду саай баштаганда жана сүтгөн ар түрдүү азыктарды жасоону үйрөнгөндөн кийин чоң чарбалык мааниге ээ болгон. Ал эми жүндөн ар кандай буюмдарды токуу пайда болгон жана кеңири тараган. Эчкинин кылынан болсо токулган кездемелерди өздөштүрүшкөн. Малдын күчү негизинен алгачкы ирет үрөндү тебелетип жерге көмүүдө, дан-эгиндерин ташууда, көчүп-конгондо жүктөрдү ташууда, бир аз кийинчерээк гана чийнелерге чегүүдө пайдаланган. Кийинчерээк жер айдоодочу куралдар пайда болгондон кийин мал күчүн колдонуу дагы кеңейген. Бара-бара дүйнөнүн ар кайсы райондорунда климаттык жана физикалык-географиялык шарттарга жараша үй жаныбарларынын түрү, аларды багуунун, пайдалануунун ыкмалары жана техникасы, түрдүү мал чарбалык системасы калыптанган. [1]

XIX кылымдын аягында XX кылымдын башталышында Кыргызстандын аймагында экономикалык жактан өнүгүү жандана баштаган. Малды багып өстүрүүнү көбөйтүү менен анын киреше булактарын сатууну улам көбүрөөк кеңейтүү менен товар-акча мамилелери айылдарга чейин жетүү менен, кыргыздын натуралдуу чарбачылыгы жакшы жолго коюла баштаган. Ал эми алмашуу менен соода-сатык кылуу акырындап отуруп акча соода-сатыгы менен алмаштырылып турган.

Кыргыздардын чарба жүргүзүү иштеринде негизинен жарым көчмөндүүлүк кеңири роль ойноо менен

мал чарбачылыгында анын тоодо көчүп-конуп жүрүүчү бөтөнчө өзгөчөлүгүнүн басымдуулук кылышы мүнөздүү болгон жана ошондой эле кыргыздардын чарбачылыгында малды алыскы жайыттарда багуу таасирдүү мүнөзгө ээ болгон. Ал эми ошол мезгилден бери алып караганда кыргыздардын арасында нагыз көчмөн да, ошондой эле нагыз отурукташкан чарбалардын кандайдыр-бир олуттуу топтору болгон эмес деп эсептөөгө болот [2].

XIX кылымдын аягы XX кылымдын башында кыргыздарда өндүргүч күчтөр өсүп-өнүгүүнүн жолунда али да болсо төмөнкү деңгээлде турган. Ошол мезгилде көчмөндүүлүк жана жарым көчмөндүүлүк менен тиричилик кылган мал өстүрүүчү майда чарбалар басымдуулук кылган. Кыргызстандын аймагы, анын табигый шарттары малды жыл бою жайытта кармоого мүмкүнчүлүк берген. Тоолуу жерлери жана климаттык шарттары, өскөн өсүмдүктөрү жагынан жана ошондой эле географиялык ар кыл зоналары, тээ байыртадан бери эле малчылардын кылымдап көчүп-конуусунун жүзөгө ашырууларына, ыңгайына жараша бир жайыттан экинчи жайытка малдары менен конуш которуп жүрүүсүнө шарт түзүп берген. Ошону менен бирге кыргыздардын дыйканчылыгы жана мал чарбачылыгы тээ небактан бери эле бири-бири менен эриш-аркак иш жүргүзгөндүгү, бул болсо дыйканчылык башкалардан алыстаган түрдө эмес, көчмөндөр чарбачылыгы менен анын ажырагыс бөлүгү болуп киргендигин билгизген.

Эми мал өстүрүүнүн түрлөрүнө токтоло турган болсок кыргыздар Чыгыш Памирде, Ош областынын түштүгүндөгү тоолуу бөлүктөрүндө жана Борбордук Тянь-Шанда эзелтеден бери асырап келген топозду малдын эң негизги түрлөрүнүн бири катары эсептешкен. Кыргызстандын түштүк аймагында жашаган бай колунда бар адамдар көбүнчө өз малчылары үчүн эшек жана качырларды багышкан. Ал эми Кыргызстандын түндүк аймагында эшек менен качыр 1930-жылдан баштап гана кеңири тарай баштаган.

Кыргыз жылкысы – моңгол жылкысынын бир түрү болуп эсептелген. Майда жандыктарынан болсо кылчык жүндүү, куйруктуу кыргыз койлору башкаларынан кээ бир бөтөнчөлүктөрү менен айырмаланган. Ошондой эле кош өркөчтүү төөлөр басымдуулук кылышкан. Казактарга салыштырмалуу кыргыздар бөксө тоолуу жерлерден, бийик тоолуу жайлоо жайыттарын көздөй беттеп конуш которуп жүрүп отурушкан жана кыш мезгили жакындаган маалда кайра жакага көчүп түшүшкөн. Малчылар кышы бою ылымталуу жерлерде, кокту-колоттордо жана капчыгайларда турушкан. Малы көп бай адамдар кыштоого жакын жерлерге кара малдарын, төөлөрүн, жаш төөлөрүн жана алыскы сапарга минилүүчү жылкыларын гана жайышкан. Ал эми майда жандыктары койлорду жана калган-каткан жылкыларын адатта кар жатпаган тоо беттеринде кармашкан. Колунда бар бай жана оокаттуу адамдар тоолордо мал бактыруу үчүн койчуларды жана жылкычыларды жалдап иште-тишкен же болбосо өздөрүнө көз каранды

жамаатташтарынын эмгектеринен пайдаланышкан. Кышкы жайыттарынын шарттары айрым учурларда өтө оор болгон. Кычыраган аязда жана бороон-чапкында, көп убакыт бою ачык асмандын алдында жүрүү, боз үйлөрдүн, алачыктардын начардыгы муздактыгы жана ошондой эле кийим-кеченин начардыгы тоолордогу тиричиликти оордотуп, жашоочуларды жүдөгөн турмушка айландырган. Кезегинде орто оокаттуулар малдарын өз күчтөрү менен биргелешип кыштатуу үчүн кой-жылкыларын короо-короо, үйүр-үйүр кылып бириктиришип же болбосо баары чогулуп, койчу-жылкычыларды жалдашкан. Кышкы жайыттарда малдарды жаюу чоң кыйынчылыктар менен коштолгондуктан жана малды аман алып калуу үчүн көп күч-аракеттерди жумшоону талап кылган. Кар алдында калган тоюттарды өз алдынча тээп оттой албаган майда жандыктарды жана кара малды жаюу үчүн тоолордун күңгөй тарабы колдонулган. Ал эми жылкылары болсо кар басып калган жерлерди тээп оттошкон. Кар жатпаган жерлер кездешип калганда малдарды белгилүү тартипте жайышып: кар тээп оттоо үчүн адегенде жылкыларды, андан соң кара малдарды, алардын артынан койлорду кое беришкен. [3]

Малдардын ар бир түрлөрүнө жараша жайыттарды жер шартына жана оңтоюна ылайыктап тандап алышкан. Эмгекчил чарбалар болсо жазгы-жайкы мезгилдерде жылкылар менен койлорун бириктиришип жайышкан. Көпчүлүк учурларда тууган-туушкандар, кээде кошуналар болуп малдарын чогуу жайышкан. Бул топко кирген чарбалардын саны алардын малдарынын санына жараша болгон. Мындай биригүүлөр малдарды жаюуда, аларды көзөмөлдөп турууда, катаал бийик ашуулардан, күкүктөгөн өзөн-суулардан өтүүдө көчмөндөрдүн эмгектерин жеңилдеткен, жайыттарды алда канча ыңгайлуу пайдаланууга мүмкүнчүлүктөрдү берген. Бай колунда барлар өзүдөрүнчө чаканыраак айыл-айылы менен көчүп-конууну жакшы көрүшкөн. Жылкычылар болсо жайылып жүргөн жылкыларды кармап байлоо үчүн өзүлөрү менен кошо дайыма чалмаларды жана узун укуруктарды дайыма ала жүрүшкөн. Кулундарды болсо бээлердин сүтү байыганча күндүзү желелерде кармашкан. Бээлерди сааш үчүн бир күндө алты-сегиз жолу желедеги кулундарга айдап келишип, түнкүсүн кулундарды энелери менен кошо жайытка коё беришкен. Ал эми чабандар болсо койлорду атчан же өгүз менен кайтарышып, түнкүсүн айылга айдап келишкен. Койлорду айрым учурда түнкүсүн кыздар жана келиндер да ыр ырдап кайтарышкан.

Мал чарбачылык жана мал багуунун ыкмалары көп кылымдардан бери келе жаткан тажрыйбанын сыноосунан өткөн система болсо да, али да болсо төмөнкү деңгээлде турган. Мисалы үчүн кыштык тоют даярдоо деген дээрлик болгон эмес. Чөптү чаап-жыйноо түштүк кыргыздарда бир аз мурдараак пайда болсо, ал эми түндүк кыргыздарда орус келгиндеринин таасири астында XIX кылымдын аягы - XX

кылымдын башынан баштап жайыла баштаган. Мал үчүн тоютту аз эле даярдашкан, себеби ал көбүнчө ылаңдап калган же арыктап кеткен малга, жаш төлдөгөндөргө, ошондой эле алыска сапарга минилчү жылкыларга гана берилген. Чөптү чаап-жыйноо үчүн адатта орокту колдонушкан, бирок XX кылымдын башынан тартып чалгы, чапкы колдоно баштаган. Айрым учурларда кыштык тоюттун жетишерлик даярдалбаганы кыргыздын көчмөндүү мал чарбачылыгын табияттын кырсыктуу кубулуштарына толук көз каранды кылып койгон. Ошондой эле малдын ылаңдашы, анын мезгил-мезгили менен кайталанып турушу жана жуттун болушу мал чарбасына чоң зыян келтирип турган. Мындай ылаңдар көпчүлүк учурда кар оор түшкөндө, суук күч алып, кыштын өтө узарып кетишинин жана эрте жаздагы кара тоңголоктун натыйжасында башталган, мындай учурларда тоңгон кардын алдында калган отту тээп оттой албаган малдар (баарынан мурда койлор) көбүрөөк чыгымга учурап турган. Кыргыздар XIX кылымдын орто ченине чейин мал кармаш үчүн кандайдыр – бир короо-жайларды дээрлик курушкан эмес. Таштардан, камыштан, куурайлардан жана башка ушул сыяктуулардан короо жазап ошондо гана кармашкан. Сокмолордон короолор, андан соң кепелер адегенде бай адамдарында гана пайда болгон. Кийинчерээк булар, бөтөнчө Кыргызстандын түштүгүндө, бир аз кеңенирээк жайылган, ошондой болсо да малдын көп бөлүгүн мурдагыдай эле жөнөкөй короолордо баш калкалатып келишкен. Бирок мындай короолор мал үчүн шамалды тозуп калуучу ылымта гана болуп, кардан, бороон-чапкындан коргой алган эмес. Малдарды жайуу жана аларга тоютту даярдоону уюштурууга байланышкан бардык иштер эркектердин мойнунда болгон. Ал эми аялдар болсо айылдын жака-белинде жайылып жүргөн малга көз салуу менен, бээлерди, уй, кой-эчкилерди саашкан, жаш төлдү ак берүүчү бодолорду багышкан, түнкүсүн анда-санда короо кайтарышкан, ошондой эле айылдын көчүп-конушуна байланышкан жумуштардын негизги бөлүгүн аткарышкан. Негизинен кыргыздардын мал-чарбачылыгында бакма малдардын илдеттерин дарылоонун ар түрдүү ыкмаларын колдонушкан: кан чегип алуу, сыныктарды шак-шактап тандуунун ар кыл жолдору, элдик дарылоонун ыкмалары жана башка каражаттары колдонулган. Бирок илдеттердин көбүн дарылоо ыкмалары колдонуунан келген эмес. Мындай учурларда сыйкырчылыктын ар кыл ыкмаларын колдонушкан: малга күйгүзүлгөн арчанын түтүнүн каптатышкан. Малды жакын жерлердеги мазарларга айдап барышып, ал жерде тилек сурап, дуба окушкан, колдоочуларына курмандык чалышкан ж.д.у.с. Бирок булардын баары кырсыктардын алдын алып сактап кала алган эмес, андай кырсыктардан дээрлик жыл сайын малчылар жапа чегип турушкан. Ошондой эле кийинчерээк Кыргызстан Россиянын катарына кошулгандан кийин пайда болгон ветеринардык мекемелеринин тармагы да өтө чектелүү болуу менен жана зор мейкиндиктерде

чаккын жайгашкан кыргыз айылдарын да тейлей алган эмес [4].

Кыргыздар байыртадан бери эле көчмөндүү мал чарбачылыкты жүргүзүп, ар дайым мал чарбачылыгына ылайык жерлерди ээлеп келген деп жогоруда токтолуп кеттик. Ошону менен бирге кыргыз элинде «Мал боор эт менен тең» деп эсептешип, ага аяр мамиле жасоо жана аздектеп багуу эрежелери укумдандукумга өтүп турган. Көчмөндүү кыргыздар жайыттарды дайыма үнөмдүү пайдаланууга, экологиялык тең салмактуулукту сактоого өзгөчө көңүл бурган. Жайыттар жыл мезгилине жараша төрткө: жаздоо, жайлоо, күздөө, кыштоо, болуп бөлүнгөн. Кыргыз эли төрт түлүк малдын ичинен өзгөчө жылкы багууга көңүл бурушкан. Жылкыны кыргыздар мингенге жана жүк ташууга колдонушкан. Анын эти, сүтү азык катары колдонулса, ал эми териси жана жал-куйругу чарбачылыкка (саба, жип, аркан жасоого ж.б.) өтө кеңири пайдаланылган. Кыргыз жылкысы байыркы түрк-монгол тибиндеги киргендиги белгилүү. Анын бою жапысыраак келгени менен тулку боюнун узундугу, сөөктөрү, булчундары чың болуп, өтө чымыр, туягы өзгөчө бекем, минип жүргөнгө өтө ыңгайлуу, үстү тынч болгон. Жылкынын мындай түрү жоош болгону менен өтө акылдуу келип, аны колго үйрөтүү жеңилерээк болгон. Эзелтеден эле жылкы баккан кыргыздар ар бир жылкынын мүнөзүн жакшы билүү менен, алардын жашын карап туруп же тишин ачып билишкен. Кыргыз элинде жаны туулган жылкынын баласын кулун, бир жашка чыкканда тай, эки жашында кунан, үч жашында бышты, төрт жашында бир асый, андан кийинки жылдары эки асый, үч асый д.у.с. атап кете беришкен. Көчмөн кыргыздардын чарбасында кой эң көп багылган мал катары эсептелген. Аларга салыштырмалуу эчкилер өтө аз санда болгон. Майда жандыктарды багуу элге көп жагынан пайдалуу болгон, тез көбөйгөн, суукка чыдамдуу келишкен. Алар жыл бою жайытта оттошкон. Койдун эти, сүтү азык катары пайдаланылса, жүнүнөн боз үйдүн жабуулары, терисинен кийим-кече, материалдык маданияттын көптөгөн буюмдардын жасоого пайдаланылган. Негизинен кылчык жүндүү, куйруктуу эт багытындагы койлор тоолуу жерлерге ыңгайлуу келип, тез жетилген жана бат семиришкен, кышкысын карды тээп оттошкон. Ошондой эле кыргыздын койлору алыс аралыкка көчүүгө, шар суулардан, тоодогу ар кандай татаал жолдордон, бийик ашуу-белдерден өтүүгө ылайыкташкан. Кыргыздар койлорду кызыр калды (тууй элеги), тубар кой (тууй турган кой), ирик (бычмал), кочкор (эркеги) деп бөлүшкөн. Койлордун жашын кыргыздар алардын тишине карап билишкен. Эчкилер дагы кой сыяктуу багылган. Анын жүнүнөн да жылуу кийимдерди жасашкан. Терисинен кымызды куюуп ташуу үчүн чанач жасашкан. Койдуку сыяктуу эле эчкинин сүтү, эти азык катары пайдаланылган. Эчкилердин бир жашка чейинкиси улак, эки жашка чейинки эркегин серке, ургаачысын чебич дешсе, үч жаштагысын жана андан жогоркусун эки тиштүү эркеч, төрт тиштүү

эчки, соолук эчки, картаң эчки деп койгон. Эркектерин – теке деп аташкан. Көчмөндүү турмушка жана оор шарттарга ылайыксыз болгондуктан кыргыздар уйларды башка малдарга караганда аз санда багышкан. Кыргыз уйларынын сүттүүлүгү төмөн болгон. Уйдун жаңы төрөлгөнү музоо деп аталса, бир жаштагысы торпок, үч жаштагы ургаачысын кунаажын, эркегин – ноопаз, андан кийин – бука, үч жаштагы бычмал эркеги кунан өгүз, төрт жаштагысы бышты өгүз, беш жаштагысы – асый өгүз деп аталган. Кыргыздардын Тянь-Шань, Памир жана Алайдын бийик тоолорунда жашагандары топоз багышкан. Топоздор эң бийик, суукта, кар калың жерлерде өсүп, көбөйө беришкен. Алардын эти, сүтү азык катары колдонулса, өздөрү жүк ташуучу катары пайдаланылган. Топоздун бир жашка чейинки баласын кыргыздар – мамалак дешкен. Эки жаштагысы кунан мамалак, үч жаштан өткөндө саан топоз инек, ал эми эркеги бука деп аталган. Ошондой эле кыргыздар аз санда болсо да төөнү аздектеп багышкан. Төөнү кыргыздар негизинен жүк ташуу үчүн пайдаланышкан. Төөнүн жүнү тыбыты өзгөчө баалуу болгон. Аны кыркпастан түлөгөн кезде тарап алышкан. Андан жеңил чепкен, төшөк, жип ж.б. жасашкан. Терисинен болсо көөкөр, көнөчөк ж.б. үй тиричилигине керектүү буюмдарды жасоо менен, аттын ээрин да капташкан. Кыргыздар «Төө бул көрктүү» деп бул жаныбарды жакшы көрүшкөн.

Мына ушул жогоруда айтылгандардын баардыгы кыргыз элинин мал чарбачылыгына өзгөчө мамиле кылгандыгын айгинелеп турат. Кыргыздардын арасынан миңдеген малдын ар биринин өңүнөн көрүп тааныган адамдар болгон. Мына ошентип кыргыз эли төрт түлүк мал менен гана кесиптенбестен, дыйканчылык жана аң уулоо менен да кесип кылышкан [5].

Кыргыздардын чарбачылыгы негизинен натуралдык мүнөздө болгону менен соода-сатык тармагы да жакшы өнүккөн. Соода кылууда көп учурда товарларды алмаштыруу (бартердик) мүнөздүү болгон, тактап айтканда малды жана мал чарба продуктыларын соодагерлердин товарларына алмаштырышкан.

Адабияттар:

1. Каратаев О., Эралиев С. Кыргыз этнографиясы боюнча сөздүк. - Б.: «Бийиктик», 2005.
2. «Кыргызстан» улуттук энциклопедиясы: 5-том. К 97. - Б.: Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, 2014.
3. Осмонов Ө.Ж., Асанканов А.А. Кыргызстан тарыхы (Эң байыркы доордон азыркы мезгилге чейин) Жогорку окуу жайлары үчүн окуу китеби. Биринчи басылышы. - Бишкек, 2001. - 171-173-беттер.
4. Абрамзон С.М. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер. - Бишкек 1999. - 52-60-беттер.
5. Осмонов Ө.Ж. Кыргызстан тарыхы. - Бишкек, 2010.

Рецензент: к.и.н. Утрекеева Ж.А.